

ZARBULMASAL ASARIDAGI MAQOLLARNING SEMANTIK TAHLILI**Mustafoqulova Zarnigor Quدرات qizi****Buxoro xalqaro universiteti, Magistratura 1- kurs****zari9400mustafoqova@gmail.com****Tel:94766-94-00****<https://doi.org/10.5281/zenodo.20175712>**

Annotatsiya: Ushbu ilmiy tezisda Muhammad Sharif Gulxaniyning Zarbulmasal asaridagi maqollarning semantik xususiyatlari, “zarbulmasal” terminining etimologiyasi hamda uning o‘zbek paremiologiyasidagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida “zarbulmasal” va maqol tushunchalarining o‘zaro munosabati, xalq og‘zaki ijodidagi funksional vazifalari, asarda qo‘llangan paremalarning ma‘no qatamlari va lingvomadaniy xususiyatlari ilmiy manbalar asosida yoritildi. Shuningdek, Gulxaniy asarida xalq maqollarining badiiy-estetik hamda tarbiyaviy vazifani bajarishi dalillar asosida ko‘rsatib berildi. Tadqiqotda tavsifiy, semantik, paremiologik va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar: zarbulmasal, paremiologiya, maqol, Gulxaniy, semantik tahlil, xalq og‘zaki ijodi, parema, etimologiya, lingvomadaniyat, folklor.

Аннотация: В данной научной статье анализируются семантические особенности пословиц в произведении Мухаммада Шарифа Гулханий «Зарбулмасал», этимология термина «зарбулмасал» и его место в узбекской паремии. В ходе исследования на основе научных источников были освещены взаимосвязь понятий «зарбулмасал» и пословицы, их функциональные особенности в устном народном творчестве, смысловые слои и лингвокультурные характеристики паремий, использованных в произведении. Также на основе фактов показано, что народные пословицы в произведении Гулханий выполняют художественно-эстетическую и воспитательную функции. В исследовании использованы описательный, семантический, паремииологический и сравнительный методы анализа.

Ключевые слова: зарбулмасал, паремииология, пословица, Гулханий, семантический анализ, устное народное творчество, паремия, этимология, лингвокультура, фольклор.

Abstract: This scientific thesis analyzes the semantic features of proverbs in Muhammad Sharif Gulkhaniy’s work *Zarbulmasal*, the etymology of the term “zarbulmasal,” and its role in Uzbek paremiology. During the research, the relationship between the concepts of “zarbulmasal” and proverb, their functional characteristics in oral folk literature, as well as the semantic layers and linguocultural features of the paremiology used in the work were examined on the basis of scientific sources. Furthermore, the study demonstrates with evidence that folk proverbs in Gulkhaniy’s work perform artistic-aesthetic and educational functions. Descriptive, semantic, paremiological, and comparative analysis methods were employed in the research.

Keywords: zarbulmasal, paremiology, proverb, Gulkhaniy, semantic analysis, oral folk art, paremia, etymology, linguoculture, folklore.

Kirish

O‘zbek xalq og‘zaki ijodi tarkibida maqollar xalq tafakkuri, hayotiy tajribasi va milliy dunyoqarashining muhim ifodasi sifatida alohida o‘rin egallaydi. Paremiologiya fanida maqollar ixcham shaklda chuqur ma‘no ifodalovchi folklor birliklari sifatida talqin qilinadi [1]. O‘zbek mumtoz adabiyotida maqollarni badiiy matn tarkibida keng qo‘llagan ijodkorlardan biri

Muhammad Sharif Gulxaniy hisoblanadi. Uning Zarbulmasal asari o‘zbek adabiyoti va paremiologiyasida alohida ilmiy ahamiyatga ega bo‘lib, unda uch yuzdan ortiq xalq maqollari uchrashi qayd etilgan [2].

“Zarbulmasal” termini arab tilidan kirib kelgan bo‘lib, “zarb” — urmoq, keltirmoq, “masal” esa misol, maqol ma’nolarini anglatadi [3]. Shu sababli “zarbulmasal” atamasi “ibrat sifatida keltirilgan maqol” mazmunini ifodalaydi. Mumtoz sharq adabiyotida ushbu termin didaktik va hikmatli asarlar nomi sifatida keng qo‘llangan [4].

Gulxaniy asarida maqollar nafaqat badiiy bezak vazifasini bajaradi, balki qahramon xarakterini ochish, ijtimoiy muhitni tasvirlash hamda xalqona tafakkurni ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi [5]. Asardagi paremlar semantik jihatdan axloqiy-tarbiyaviy, ijtimoiy, oilaviy va falsafiy mazmunlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda tavsifiy, semantik, paremiologik hamda qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Asosiy manba sifatida Gulxaniyning Zarbulmasal asari hamda o‘zbek paremiologiyasiga oid ilmiy tadqiqotlar tanlab olindi. Tadqiqot davomida maqollarning leksik-semantik xususiyatlari, ularning kontekstual ma’nolari va funksional vazifalari o‘rganildi.

Shuningdek, maqollar tarkibidagi etnografik birliklar, kinoya, metafora va metonimiya kabi semantik hodisalar tahlil qilindi. Paremlarning xalq og‘zaki ijodidagi o‘rni folklorshunoslik va lingvokulturologiya nuqtai nazaridan ham yoritildi [6].

Natijalar

Tahlillar natijasida Gulxaniy asarida qo‘llangan maqollar xalq hayotining turli qatlamlarini aks ettirishi aniqlandi. Asardagi paremlar quyidagi semantik guruhlarga ajratildi:

- axloqiy-tarbiyaviy mazmundagi maqollar;
- oilaviy munosabatlarni ifodalovchi maqollar;
- mehnat va sabrga oid maqollar;
- ijtimoiy tanqid mazmunidagi maqollar;
- falsafiy va hayotiy hikmatlarni ifodalovchi maqollar.

Asarda uchraydigan “Oshuqgan qiz erga borsa yorchimas” maqoli shoshqaloqlikning salbiy oqibatlarini ifodalaydi [7]. Ushbu maqol bugungi kunda “Shoshgan qiz erga yolchimas” shaklida qo‘llanadi. Parema inson hayotida muhim qarorlarni ehtiyotkorlik bilan qabul qilish zarurligini anglatadi.

Yana bir maqol — “It vafo, xotin jafo” xalq orasidagi sadoqat va xiyonat haqidagi stereotip qarashlarni ifodalaydi [8]. Ushbu paremada “it” sadoqat timsoli, “jafo” esa ruhiy azob ma’nosida qo‘llangan. Bu esa maqollarda metaforik semantikaning muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida “zarbulmasal” tushunchasi oddiy maqoldan kengroq ma’noga ega ekanligi ham aniqlandi. Maqol xalq hikmati sifatida mustaqil paremiologik birlik bo‘lsa, “zarbulmasal” esa ushbu maqollarning badiiy matn tarkibida muayyan g‘oya va xulosani ifodalash uchun qo‘llanilishidir [4]

Tahlil va muhokama

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida maqollar xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy munosabatlarini o‘zida mujassamlashtirgan muhim paremiologik birlik hisoblanadi. Paremiologiya fanida maqollar, matallar, aforizmlar va hikmatli iboralar xalq tafakkurining mahsuli sifatida talqin qilinadi [9]. Tadqiqotchilar paremlarni xalqning ruhiyati, estetik didi hamda jamiyatga munosabatini ifodalovchi lingvistik va madaniy hodisa sifatida

baholaydilar [9]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari o‘zbek paremiologiyasi tarixida alohida ilmiy va badiiy qiymatga ega manba hisoblanadi.

“Zarbulmasal” atamasining etimologik jihatdan arab tiliga mansubligi ilmiy manbalarda qayd etiladi. “Zarb” — “urmoq”, “masal” esa “misol”, “hikmatli so‘z”, “maqol” ma’nolarini anglatadi [1]. Demak, “zarbulmasal” iborasi “maqol keltirish”, “ibratli misol aytish” mazmunini ifodalaydi. Sharq adabiyotida ushbu termin ko‘proq pand-nasihatholik ruhidagi asarlarga nisbatan qo‘llangan bo‘lib, unda hikmatli so‘zlar orqali muayyan g‘oya ilgari suriladi [6]. Tadqiqotlarda “Kalila va Dimna”, “Qobusnoma”, Sa‘diy Sheroziyning “Guliston” asarlari zarbulmasal janrining yirik namunalaridan ekanligi qayd etiladi [1]. Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari esa mazkur janrning o‘zbek mumtoz adabiyotidagi mukammal namunasi sifatida e‘tirof etiladi [1].

Gulxaniy xalq og‘zaki ijodini chuqur bilgan ijodkor sifatida asarga ko‘plab maqol va hikmatli iboralarni kiritgan. Olimlar qayd etishicha, adib uzoq vaqt davomida xalq orasida yurib, turli tabaqa vakillari bilan muloqot qilgan hamda xalq maqollarini yig‘gan [5]. Shu sababli “Zarbulmasal” oddiy badiiy asar emas, balki xalq paremiologik boyligini o‘zida mujassamlashtirgan folklor-adabiy yodgorlik sifatida baholanadi. Tadqiqotlarda Gulxaniyning “adib-folklorist” sifatida tavsiflanishi ham aynan shu bilan bog‘liq [5].

Asarda maqollar semantik jihatdan nihoyatda boy va ko‘p qatlamli ma’noga ega. Paremalarining aksariyatida ko‘chma ma’no ustunlik qiladi. Masalan, “Teshik munchoq yerda qolmas” maqolida yuzaki ma’no oddiy predmetga oid bo‘lsa-da, ichki semantik mazmun insonning jamiyatdagi o‘rni va qadriga qaratilgan [7]. Bu yerda “munchoq” obrazi metaforik xarakter kasb etib, insonning iste’dodi yoki qadr-qimmatini anglatadi. Demak, maqollarda semantik ko‘chish hodisalari faol ishlatilgan.

“Oshuqgan qiz erga borsa yorchimas” maqoli ham semantik jihatdan chuqur ma’no kasb etadi [7]. Ushbu maqolda “oshuqgan” leksemi “shoshilgan” ma’nosida qo‘llangan bo‘lib, metonimik semantikani yuzaga chiqaradi. Parema inson hayotidagi muhim qarorlarni o‘ylab qabul qilish zarurligini ifodalaydi. Maqolning hozirgi variantlarda “Shoshgan qiz erga yolchimas” shaklida ishlatilishi paremalarining tarixiy taraqqiyot jarayonida fonetik va leksik o‘zgarishga uchrashini ko‘rsatadi [4].

Gulxaniy asarida qo‘llangan maqollar ko‘pincha ijtimoiy-tarbiyaviy mazmun kasb etadi. Asarda insoniy fazilatlar, halollik, sabr, mehnatsevarlik, hamjihatlik kabi tushunchalar targ‘ib qilinadi. “Yetti o‘lchab bir kes” maqoli ehtiyotkorlik va mas‘uliyatni ifodalasa, “Kuch birlikda” maqoli jamoaviy hamkorlik g‘oyasini ilgari suradi [9]. Bunday paremalar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi mahsuli sifatida shakllangan.

“Zarbulmasal”dagi maqollar semantik jihatdan bir necha guruhlarga ajraladi. Birinchi guruh axloqiy-tarbiyaviy mazmundagi paremalardan iborat. Bu maqollar orqali insonning odobi, sabr-toqati, halolligi va donoligi ulug‘lanadi. Ikkinchi guruh ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi maqollardan tashkil topadi. Ularda jamiyatdagi tengsizlik, mansabparastlik va adolatsizlik kinoyaviy tarzda tasvirlanadi. Uchinchi guruh esa oilaviy va qarindoshlik munosabatlariga oid paremalarni qamrab oladi. Bunday maqollarda o‘zbek xalqining oilaga bo‘lgan munosabati va qadriyatlar aks etadi [10].

Asardagi paremalar lingvomadaniy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Maqollar tarkibida milliy mentalitet, urf-odatlar va etnografik qarashlar ifodalanadi. Masalan, “ota”, “ona”, “qiz”, “quda” kabi tushunchalar xalqning oilaviy qadriyatlarini aks ettiradi [10]. Ayniqsa, “Boyqush” va “Yapaloqqush” obrazlari orqali jamiyatdagi ayrim tabaqalarning xarakteri ramziy

tarzda tasvirlanadi. Bu holat maqollarning faqat lingvistik emas, balki madaniy va ijtimoiy hodisa ekanligini ko'rsatadi.

“Zarbulmasal” asarida ramz va kinoya muhim badiiy vosita sifatida qo'llanadi [1]. Asardagi qushlar obrazi orqali jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlamlar ifodalanadi. Tadqiqotchilar Gulxaniy allegoriyadan foydalanib, o'z davridagi ijtimoiy muammolarni tanqid qilganini qayd etadilar [8]. Feodal munosabatlar hukmron bo'lgan davrda adibning ochiq tanqid qilish imkoniyati cheklanganligi sababli u majoziy obrazlardan foydalangan. Shu bois asardagi maqollar nafaqat tarbiyaviy, balki ijtimoiy-tanqidiy funksiyani ham bajaradi.

Paremalarning badiiy-estetik funksiyasi ham muhimdir. Maqollar nutqning ta'sirchanligini oshiradi, obrazlilikni kuchaytiradi va personaj xarakterini ochib beradi. Gulxaniy maqollarni dialog tarkibida qo'llash orqali qahramonlarning dunyoqarashi va ruhiyatini ifodalagan [5]. Bu usul asarga xalqona ruh bag'ishlagan hamda realizmni kuchaytirgan.

Asardagi maqollarda metafora va metonimiya bilan bir qatorda antonimiya va parallelizm hodisalari ham kuzatiladi. Masalan, ayrim maqollarda qarama-qarshi tushunchalar yonma-yon qo'llanib, ma'no ta'sirchanligi oshirilgan. Paremalarda qisqalik va ixchamlik asosiy xususiyat hisoblanadi. Shu bilan birga, ular chuqur falsafiy mazmuni ham ifodalaydi. Bu holat maqollarning xalq tafakkuri mahsuli ekanligini tasdiqlaydi [9].

Tadqiqotlarda “Zarbulmasal”dagi maqollar soni to'rt yuzga yaqin ekanligi qayd etiladi [5]. Bu esa asarning o'zbek paremiologik merosidagi o'rnini yanada oshiradi. Gulxaniy maqollarni oddiy tarzda jamlamagan, balki ularni syujet va obrazlar bilan uyg'unlashtirib, yaxlit badiiy tizim yaratgan. Natijada maqollar asarning g'oyaviy tayanchiga aylangan.

Maqollarning semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, paremalar insonning axloqiy kamoloti va jamiyatdagi munosabatlarini tartibga soluvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Ularda xalqning dunyoqarashi, mehnatga munosabati, ijtimoiy qarashlari va estetik ideallari mujassamlangan [9]. Shu bois maqollar faqat folklor namunasi emas, balki milliy tafakkurning ifodasi ham hisoblanadi.

“Zarbulmasal”ning xalq og'zaki ijodi bilan uzviy bog'liqligi ham alohida e'tiborga loyiq. Tadqiqotlarda asardagi ayrim syujetlar xalq orasida mavjud rivoyat va hikoyalar asosida shakllangani qayd etiladi [8]. Gulxaniy mavjud folklor materiallarini qayta ishlab, ularga yangi badiiy mazmun bergan. Bu esa yozma adabiyot va xalq og'zaki ijodi o'rtasidagi uzviy aloqani ko'rsatadi.

Paremiologik birliklarning tarixiy taraqqiyoti ham muhim ilmiy masalalardan biridir. Ayrim maqollar bugungi kunda fonetik va leksik jihatdan o'zgargan holda qo'llanmoqda [7]. Bu esa xalq tilining rivojlanishi bilan bog'liq tabiiy jarayon hisoblanadi. Shu jihatdan “Zarbulmasal” o'zbek maqollarining tarixiy shakllarini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Zamonaviy paremiologiyada maqollar antropotsentrik paradigma asosida ham tadqiq qilinmoqda [9]. Antropotsentrik yondashuv til birliklarini inson tafakkuri va madaniyati bilan bog'liq holda o'rganadi. “Zarbulmasal”dagi maqollar ham inson ruhiyati, fe'l-atvori va jamiyat bilan munosabatini aks ettiradi. Shu bois asar nafaqat adabiyotshunoslik, balki tilshunoslik va lingvokulturologiya uchun ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Umuman olganda, Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari o'zbek paremiologiyasi tarixida alohida o'rin tutadi. Asarda xalq maqollari badiiy tafakkur bilan uyg'unlashgan holda qo'llanib, chuqur semantik va estetik mazmun hosil qilgan. Paremalar orqali xalqning axloqiy qarashlari,

ijtimoiy munosabatlari va hayotiy tajribasi ifodalangan. Bu esa “Zarbulmasal”ning nafaqat badiiy, balki ilmiy va madaniy ahamiyatini ham belgilaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Zarbulmasal o‘zbek paremiologiyasining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Asarda xalq maqollarining semantik va funksional imkoniyatlari yorqin namoyon bo‘lgan. “Zarbulmasal” termini maqol tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, u badiiy matnda hikmatli fikrni ifodalash vositasi sifatida kengroq ma’noga ega.

Gulxaniy maqollar orqali xalqning axloqiy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari va hayotiy tajribasini badiiy shaklda ifodalagan. Tadqiqot davomida paremalarning metaforik va metonimik xususiyatlari, ularning lingvomadaniy mazmuni hamda tarbiyaviy ahamiyati aniqlandi. Shu bois Zarbulmasal nafaqat adabiy, balki folklorshunoslik va tilshunoslik nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. *O‘zbek xalq maqollari*. – Toshkent: Sharq, 2013. – 12–18-betlar.
2. O‘zMU xabarлари. *Filologiya*. – Toshkent, 2023. – 75–78-betlar.
3. Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tilining etimologik lug‘ati*. – Toshkent: Universitet, 2000. – 214–216-betlar.
4. Homidiy H. *Ko‘hna Sharq darg‘alari*. – Toshkent: Sharq, 1999. – 96–101-betlar.
5. Gulxaniy M.Sh. *Zarbulmasal*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2016. – 45–112-betlar.
6. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 17–25-betlar.
7. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – Buxoro, 2025. – 176–177-betlar.
8. To‘xtaboyev X. *Sariq devning o‘limi*. – Toshkent: Yosh gvardiya, 2018. – 224-bet.
9. G‘aniyev E. *O‘zbek maqollari*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982. – 56–63-betlar.
10. Maxmarayimova Sh. *Lingvokulturologiya*. – Toshkent: Cho‘lpon, 2017. – 76–82-betlar.
11. Shomaqsudov Sh., Dolimov S. *Qayroqi so‘zlar (xalq iboralari)*. – Toshkent: O‘zME, 2011. – 34–47-betlar.